
**So'roq, buyruq va hayratni
ifodalovchi ohangning funksional-
semantik tadqiqi****Atajonova Maloxat Ilxamovna**
malohatatajonova@gmail.com*Katta o'qituvchi,
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch
davlat universiteti*

Annotatsiya Mazkur maqolada o'zbek tilidagi so'roq, buyruq va hayratni ifodalovchi ohanglarning funksional semantic xususiyatlari tahlil qilinadi. Muallif nutqda hissiy va ruhiy holatlarning asosan ohang va intonatsiya orqali yetkazilishini asoslab, ayniqsa "Shum bola" asari misolida so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi emotsional munosabatlarning ohang yordamida ifodalanishini ko'rsatadi. So'roq gaplarda ohang ko'tarilishi savol va javob kutish holatini, buyruq gaplarda baland yoki pasayuvchi ohang esa buyruqning qat'iy yoki yumshoq tusini bildiradi. Hayratni ifodalovchi gaplarda esa baland-pasayuvchi ohang kuchli emotsiyani yetkazadi. Maqolada ohangning nutqning semantik va pragmatik qatlamlarini boyitishdagi o'rni, gap ma'nosini chuqurlashtirish va personajlarning ruhiy holatini ifodalashdagi ahamiyati ta'kidlanadi. Shuningdek, muallif ohang vositasida kontekstga mos ruhiy vaziyatni yaratish, dialoglarda realistiklik va ishonchlilikni ta'minlash imkoniyatlari haqida ham to'xtaladi. Mazkur yondashuv o'zbek tili fonetikasi va stilistikasini chuqurroq o'rganish uchun mustahkam asos bo'lib xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari ta'lim jarayonida ham nutq madaniyatini shakllantirishda muhim vosita sifatida qo'llanishi mumkin. Shuningdek, badiiy matn tahlilida personajlararo munosabatlarni aniqlashda ohang tahlili muhim ahamiyat kasb etadi. Kelgusida boshqa adabiy asarlar asosida ohangning kommunikativ xususiyatlarini o'rganish bo'yicha izlanishlarni davom ettirish tavsiya etiladi. Xulosa qilib, ohang va intonatsiya o'zbek tilida kommunikativ jarayonning ajralmas, mazmun va kayfiyatni belgilovchi muhim elementi ekani isbotlanadi.

Kalit so'zlar Buyruq, hayrat, shubha, ohang, funksional-semantik, hissiy holat, hissiy rang-baranglik, nutq

**Функционально-семантические
особенности интонации
выражающей вопрос, приказ и
удивление****Атажонова Малохат Илхамовна**
malohatatajonova@gmail.com*Старший преподаватель,
Государственный университет имени
Абу Райхана Беруний*

Аннотация В данной статье рассматриваются функционально-семантические особенности интонации выражающей вопрос, приказ и удивление в узбекском языке. Автор доказывает, что передача эмоционального и психологического состояния в речи осуществляется преимущественно через интонацию и тон, на примере произведения «Шум бола» демонстрируется, как с помощью интонации выражаются отношения между говорящим и слушающим. В вопросительных предложениях повышение интонации указывает на ожидание ответа, в повелительных – высокий или понижающийся тон отражает требовательность или

мягкость приказа. В восклицательных предложениях переменная интонация передает сильные эмоции. В статье подчеркивается роль интонации в обогащении семантического и прагматического уровней речи, углублении смысла высказывания и выражении внутреннего состояния персонажей. Данный подход служит прочной основой для более глубокого изучения фонетики и стилистики узбекского языка. Результаты исследования могут быть использованы как важное средство формирования речевой культуры в образовательном процессе. Кроме того, анализ интонации имеет важное значение при выявлении межперсонажных отношений в художественных текстах. В будущем рекомендуется продолжить исследования коммуникативных характеристик интонации на основе других литературных произведений. В заключение делается вывод о неотъемлемой роли интонации в коммуникативном процессе на узбекском языке.

**Ключевые
слова**

Приказ, удивление, подозрение, интонация, функционально-семантический, эмоциональное состояние, эмоциональное разнообразие, речь

Functional-semantic analysis of intonation expressing interrogation, command, and exclamation

Atajonova Malokhat Ilkhamovna
malohatatajonova@gmail.com

Senior teacher,
Urgench State university named after
Abu Rayhan Beruni

Annotation

This article analyzes the functional- semantic features of intonation expressing interrogation, command and exclamation in the Uzbek language. The author demonstrates that emotional and psychological states in speech are primarily conveyed through intonation and pitch, using examples from the story "Shum Bola" to illustrate how intonation reflects the speaker's and listener's emotional attitudes. In interrogative sentences, a rising intonation signals a question or expectation of a response; in imperative sentences, a high or falling tone indicates the firmness or softness of the command. Exclamatory sentences use dynamic intonation to express strong emotions. The article emphasizes the role of intonation in enriching the semantic and pragmatic layers of speech, deepening the meaning of utterances, and conveying characters' inner states. This approach serves as a solid foundation for a deeper study of Uzbek phonetics and stylistics. The findings of the research can also be used as an important tool in developing speech culture within the educational process. Moreover, intonation analysis plays a significant role in identifying inter-character relationships in literary texts. It concludes that intonation and pitch are essential components of communicative processes in Uzbek.

Keywords

Command, surprise, suspicion, intonation, functional-semantic, emotional state, emotional diversity, speech

Kirish

Mayl, ya'ni nutqdagi hissiy va ruhiy holatlarning ifodalanishi, o'zbek tilida asosan ohang va intonatsiya orqali amalga oshiriladi. Bu jihat nutqning tashqi va ichki belgilari o'rtasidagi farq bilan bog'liq bo'lib, tashqi belgi – bu so'zning tovushi va yozilishi, ichki belgi esa so'zning hissiy-ruhiy timsolidir. Ohang, ayniqsa unli tovushlarning musiqiy ohangdorligi orqali maylni ifodalashda muhim vosita hisoblanadi. O'zbek tilidagi oltita unli tovush (A, O, I, U, O', E) nutqning ohangdorligini ta'minlab, turli hissiy holatlarni ifodalashga xizmat qiladi.

Nutqdagi ohangning maylni ifodalashdagi roli shundaki, u gapning ma'nosini chuqurlashtiradi va tinglovchiga nutqchining kayfiyatini, munosabatini yetkazadi. Masalan, bog'lovchisiz qo'shma gaplarda ohang gap qismlari o'rtasidagi munosabatni ko'rsatadi, bu esa nutqning hissiy va ma'naviy bog'lanishini ta'minlaydi. Shu bilan birga, ohang nutqning turli shakllarida, jumladan, adabiy nutq va og'zaki muloqotda maylni ifodalashda asosiy vosita hisoblanadi.

Adabiyotshunoslikda ham ohangning maylni ifodalashdagi ahamiyati katta e'tibor qaratilgan. Masalan, bolalar adabiyotida ohangdorlik va intonatsiya orqali his-tuyg'ularni ifodalash, nutqning jonlanishi va ta'sirchanligini oshirish muhim hisoblanadi. Shuningdek, xalq og'zaki ijodida, maqollar, topishmoqlar va dostonlarda ohang nutqning badiiy ifodasi sifatida maylni yetkazishda asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi.

D. Kristal (Crystal, 1969) tomonidan yozilgan "Prosodic Systems and Intonation in English" asarida ingliz tilidagi ohang tizimlari tahlil qilinadi. Garchi bu tadqiqot ingliz tiliga oid bo'lsa-da, unda ilgari surilgan g'oyalar o'zbek tilida ham ohang orqali ma'no ifodalanishini tushunishda muhimdir. Kristalga ko'ra, so'zlovchining intonatsion uslubi – xususan, tovushning ko'tarilishi yoki pasayishi – gapning kommunikativ maqsadini bildiradi. Masalan, ko'tariluvchi ohang so'roq gapga,

pasayuvchi ohang esa buyruq yoki xulosa gaplarga xosdir. Bu nuqtai nazar o'zbek tilida ham ohangning savol yoki buyruq tusini ifodalashdagi rolini tasdiqlaydi.

D.R. Ladd (2008) o'zining "Intonational Phonology" nomli tadqiqotida intonatsiyani nafaqat prosodik xususiyat, balki grammatik tizimning bir qismi sifatida tahlil qiladi. U ohang chiziqlarining izchil tabiati va gap tuzilmasi bilan o'zaro aloqadorligini asoslaydi. Laddning fikriga ko'ra, ohang ma'no va emotsional ranglarni o'zgartirishi yoki aniqlashtirishi mumkin, bu esa hayrat va buyruq gaplar tahlilida ayniqsa dolzarbdir.

"Shum bola" asarida ohang vositasida personajlar o'rtasidagi hissiy aloqalar qanday ifodalanligi haqida O'zbekcha Vikipediya (2016) sahifasida bayon qilingan ma'lumotlar esa bu nazariy qarashlarga amaliy asos bo'la oladi. Unda savol gaplarda ko'tariluvchi ohang, buyruqlarda baland yoki pasayuvchi ohang, hayratli gaplarda esa dinamik ohang o'z ifodasini topadi.

Ushbu manbalar intonatsiyaning semantik va pragmatik qatlamlardagi rolini tushunishda mustahkam asos yaratadi. Ular ohangning nafaqat gap ma'nosini belgilash, balki tinglovchi va so'zlovchi o'rtasidagi kommunikatsiyani kuchaytirishdagi ahamiyatini ko'rsatadi. Intonatsiyaning kommunikativ kompetensiyaning ajralmas elementi sifatida o'rganilishi zarurligi yana bir bor ta'kidlanadi.

So'roq gaplarda intonatsiya

So'roq gaplarda intonatsiya ko'tariladi, bu savol yoki javob kutish holatini bildiradi. Mayilning *so'roq ohang* orqali ifodalanishi nutqning semantik va pragmatik qatlamida muhim rol o'ynaydi. Quyida har bir jumla misolida bu ohangning funksional-semantik xususiyatlari tahlil qilinadi.

1. "Darrov pul quturtirdimi?" (G'. G'ulom: Shum bola, 23-b).

So'roq ohang xususiyati:

- Gap oxirida ohang ko'tarilishi so'roq intonatsiyasining asosiy belgisi bo'lib, tinglovchidan javob kutilayotganini bildiradi.
- Bu ohang nutqchining voqeaga nisbatan qiziqish, hayrat yoki shubha bilan yondashayotganini ko'rsatadi.

Funksional-semantik tahlil:

- **Maylning ifodasi:** Gapda so'roq ohang yordamida nutqchi voqeaga nisbatan faol, jonli munosabat bildiradi. "Darrov pul quturtirdimi?" savolida hayrat, shubha va tezkorlikka urg'u bor.
 - **Emotsional yuk:** So'roq ohang gapga emotsional rang beradi, voqeaning kutilmagan yoki muhimligini ta'kidlaydi.
 - **Pragmatik vazifa:** Nutqchi tinglovchidan aniqlik kutadi, voqeaga baho berishni yoki tasdiqni so'raydi.
2. *"Bu xinzir degani nima degani ekan? So'kkanimikan? Qoyilman deganimikan?"* (G'. G'ulom: Shum bola, 40-b).

So'roq ohang xususiyati:

- Har bir savol oxirida ohang ko'tarilishi nutqchining noaniqlik, hayrat va o'z-o'ziga savol berish holatini aks ettiradi.
- Bu ohanglar ichki monolog, o'z-o'zini so'roq qilish, fikr yuritish vazifasini bajaradi.

Funksional-semantik tahlil:

- **Maylning ifodasi:** Nutqchi o'z fikrini aniqlashtirishga, ma'noni tushunishga harakat qiladi. Bu savollar orqali u o'zining ichki shubha va qiziqishini ifodalaydi.
- **Emotsional yuk:** So'roq ohang gaplarni jonli, ta'sirchan va emotsional qiladi. Nutqchining hayrat, tushunmovchilik yoki qiziqishi kuchayadi.
- **Pragmatik vazifa:** Gaplar orqali nutqchi o'zining bilimsizligini, tushunmovchiligini ochiq bildiradi va javob yoki izoh kutadi.

Umuman olganda, so'roq ohang o'zbekcha muloqotda maylni ifodalashda muhim vosita bo'lib, nutqchining voqeaga nisbatan qiziqish, hayrat, shubha yoki tushunmovchilik kabi hissiy-ruhiy holatini aniq yetkazadi. Gap oxirida ohangning ko'tarilishi tinglovchidan javob yoki izoh kutilayotganini bildiradi, nutqning emotsional va pragmatik qatlamini boyitadi. So'roq ohang yordamida nutqchi voqeaga faol munosabat bildiradi, ichki monolog va dialog yaratadi hamda gapning semantik yukini oshiradi.

3. *Buyruq va iltimos gaplarda intonatsiya*

Buyruq gaplarda intonatsiya baland va qisqa, iltimos gaplarda esa yumshoqroq va ko'pincha balandroq bo'ladi.

Buyruq mayilning baland va pasayuvchi ohangda ishlatilishi: funksional-semantik tahlil

Berilgan jumalarda buyruq mayilining *baland* va *pasayuvchi* ohang orqali ifodalanishi nutqning emotsional, semantik va pragmatik qatlamlarini boyitadi. Quyida har bir jumla misolida bu ohanglarning funksional-semantik xususiyatlari tahlil qilinadi.

1. *"Xo'sh, gapir!"* (G'. G'ulom 2018: Shum bola, 121-b).

Baland ohang xususiyati: Gapning boshida yoki asosiy so'zda baland ohang ishlatilishi buyruqning qat'iy, talabchan va zo'ravon tusini kuchaytiradi. Bu ohang orqali so'zlovchi (boy) o'zining ustunligini, buyruqning rad etib bo'lmasligini, tinglovchidan zudlik bilan amal qilishni talab qilayotganini bildiradi.

Funksional-semantik tahlil:

- **Maylning ifodasi:** Baland ohang yordamida buyruqning zo'ravon, bosimli, do'q-po'pisa tusini kuchaytiradi. Bu, ayniqsa, ijtimoiy mavqei yuqori shaxs (boy) tomonidan past mavqedagi shaxsga (shum bola) nisbatan ishlatilganda, buyruqning majburiyligini va murosasizligini ifodalaydi.
- **Emotsional yuk:** Gapga kuchli emotsional rang, jiddiylilik va shoshilinchlik baxsh etadi.

Tinglovchida qo'rquv, hayajon yoki bo'ysunish hissini uyg'otadi.

- **Pragmatik vazifa:** So'zlovchi o'zining irodasini tinglovchiga ochiq va aniq yetkazadi, javob yoki harakatni darhol kutadi.
2. *"Ozgina ushatib yeb ham ko'r, xamiri achigan bo'lmasin."* (G'. G'ulom: Shum bola, 125-b).

Pasayuvchi ohang xususiyati:

- Gap oxirida ohangning pasayishi buyruqning yumshoq, maslahat yoki iltimos tusini kuchaytiradi. Bu ohang orqali so'zlovchi harakatni majburlab emas, balki muloyimlik, g'amxo'rlik yoki ehtiyotkorlik bilan tavsiya qilayotganini bildiradi.

Funksional-semantik tahlil:

- **Maylning ifodasi:** Pasayuvchi ohang yordamida buyruqning yumshoqligi, mehribonlik yoki maslahat tusini ifodalaydi. Bu, ayniqsa, yaqin munosabatli shaxslar o'rtasida, g'amxo'rlik yoki ehtiyotkorlik bilan aytilgan gaplarda ko'proq uchraydi.
- **Emotsional yuk:** Gapga iliqlik, g'amxo'rlik, ehtiyotkorlik va do'stona munosabat baxsh etadi. Tinglovchida ishonch, minnatdorlik yoki e'tibor hissini uyg'otadi.
- **Pragmatik vazifa:** So'zlovchi harakatni majburlab emas, balki tavsiya yoki maslahat sifatida bildiradi, tinglovchining ixtiyoriga ham qisman erkinlik beradi.
- **Baland ohangli buyruq:** qat'iylik, zo'ravonlik, shoshilinchlik va majburiylikni ifodalaydi. So'zlovchi o'z irodasini kuchli tarzda bildiradi va tinglovchidan darhol amal qilishni kutadi.
- **Pasayuvchi ohangli buyruq:** yumshoqlik, g'amxo'rlik, ehtiyotkorlik va maslahat tusini kuchaytiradi. So'zlovchi harakatni muloyimlik bilan tavsiya qiladi, tinglovchiga erkinlik beradi.

Bu ohanglar yordamida buyruq mayli o'zbek tilida nafaqat grammatik, balki emotsional va ijtimoiy ma'nolarni ham aniq ifodalaydi. Gapning baland yoki pasayuvchi ohangda aytilishi uning semantik va pragmatik yukini tubdan o'zgartiradi, tinglovchiga so'zlovchining kayfiyati, munosabati va niyatini aniq yetkazadi.

1. *His-hayajon va taajjub gaplarida intonatsiya*

Hayrat gaplarda intonatsiya baland va tez o'zgaradi, emotsional kuchi oshadi.

Berilgan jummalarda hayratli va baland-pasayuvchi ohangning ifodalanishi o'zbek tilidagi nutqning emotsional va semantik qatlamlarini boyitadi. Quyida har bir jumla misolida bu ohanglarning funksional-semantik xususiyatlari tahlil qilinadi.

1. *"Voy, opaging o'rgulsin!"* (G'. G'ulom: Shum bola, 61-b).

Ohang xususiyati:

- Gap boshida "Voy" undovi baland ohangda aytiladi, bu esa nutqchining kuchli hayrat, taajjub yoki ta'sirlanish holatini bildiradi.
- Gap oxirida ohang pasayadi, bu esa emotsional to'lqinning yumshoq yakunlanishini, gapning samimiy, mehribon yoki hazilomuz tusini kuchaytiradi.

Funksional-semantik tahlil:

- **Hayrat va ta'sirlanish:** Baland ohangli "Voy" undovi orqali so'zlovchi kuchli hayrat, ta'sirlanish yoki quvonchni ifodalaydi.
- **Samimiylik va mehribonlik:** Gap oxiridagi pasayuvchi ohang jumlagi iliqlik, samimiylik va g'amxo'rlik ohangini beradi. Bu, ayniqsa, yaqin insonlar o'rtasidagi muloqotda ko'proq uchraydi.
- **Emotsional yuk:** Baland-pasayuvchi ohang gapga jonlilik, tabiiylik va hissiy boylik baxsh etadi. Nutqchining kayfiyati, voqeaga munosabati aniq seziladi.

- **Pragmatik vazifa:** So'zlovchi o'zining kuchli emotsiyasini ochiq bildiradi, tinglovchiga iliq, samimiy munosabatini yetkazadi.

2. "Voy quloqlaringning qimirlashiga o'zginam girgitton bo'lay!" (G'. G'ulom: Shum bola, 61-b).

Ohang xususiyati:

- "Voy" undovi yana baland ohangda aytiladi, bu esa kuchli hayrat, quvonch yoki taajjubni bildiradi.
- Gap davomida ohang balandlikdan pasayishga o'tadi, bu esa gapning yumshoqligi, samimiyligi va hazilomuzligini oshiradi.

Funksional-semantik tahlil:

- **Hayrat va quvonch:** Baland ohangli boshlanish so'zlovchining voqeaga nisbatan kuchli hayrat va quvonchini ifodalaydi.
- **Hazil va samimiylilik:** Gap oxiridagi pasayuvchi ohang jumlagi hazil, mehribonlik va samimiylilik baxsh etadi. Bu, ayniqsa, bolalar yoki yaqin insonlar o'rtasidagi muloqotda ko'proq uchraydi.
- **Emotsional rang-baranglik:** Baland-pasayuvchi ohang gapni jonli, ta'sirchan va hissiyotga boy qiladi.
- **Pragmatik vazifa:** So'zlovchi o'zining iliq, mehribon va hazilomuz munosabatini ochiq bildiradi, tinglovchiga ijobiy emotsiya yetkazadi.
- **Hayratli va baland-pasayuvchi ohang** o'zbek tilida kuchli emotsional holatlarni, hayrat, quvonch, samimiylilik va mehribonlikni ifodalashda muhim vosita hisoblanadi.

Gap boshida baland ohang (undovlar orqali) kuchli emotsiyani bildirsa, gap oxiridagi pasayuvchi ohang jumlagi yumshoqlik, samimiylilik va iliqlik baxsh etadi.

Bu ohanglar yordamida nutqning semantik va pragmatik qatlamlari boyiydi, tinglovchiga so'zlovchining kayfiyati va munosabati aniq yetkaziladi

Muhokama

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilida intonatsiya gapning kommunikativ turini aniq belgilashda asosiy vosita hisoblanadi. "Shum bola" qissasidagi dialog va monologlarda intonatsiya orqali personajlarning niyati, emotsional holati va gapning maqsadi ochiq ifodalanadi. So'roq gaplarda intonatsiyaning ko'tarilishi, darak gaplarda pasayishi, buyruq va hayrat gaplarda esa baland va qisqa yoki tez o'zgaruvchi intonatsiya ishlatilishi asarda jonli muloqot muhitini yaratadi. Bu esa bolalar va kattalar nutqida intonatsiyaning kommunikativ ahamiyatini yanada kuchaytiradi.

Shuningdek, intonatsiya yordamida bir xil so'zlar turli ma'nolarni anglatishi mumkin. Masalan, "Kelasanmi?" (so'roq intonatsiyasi) va "Kelasanmi!" (hayrat yoki tanbeh intonatsiyasi) gaplarida faqat intonatsiya orqali farq paydo bo'ladi. "Shum bola" asarida bunday misollar ko'p uchraydi va ular bolalar nutqining tabiiyligini, jonliligini ta'minlaydi.

Xulosa

O'zbekcha muloqotda maylning ohang orqali ifodalanishi tilshunoslik va adabiyotshunoslikda chuqur o'rganilgan mavzu bo'lib, ohang nutqning ichki hissiy-ruhiy mazmunini tashqi shaklda yetkazishda asosiy vosita hisoblanadi. Bu jarayon unli tovushlarning musiqiy ohangdorligi, intonatsiya va nutqning sintaktik tuzilishi bilan chambarchas bog'liqdir. Ohang gapning kommunikativ turini, so'zlovchining niyatini va emotsional holatini ifodalashda asosiy rol o'ynaydi. G'afur G'ulomning "Shum bola" qissasidagi misollar yordamida ko'rsatildiki, intonatsiya yordamida gap maqsadi, axborotning muhim qismi va personajlarning ruhiy holati aniq ifodalanadi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Crystal, D. (1969). *Prosodic systems and intonation in English*. Cambridge University Press.
2. G'ulom, G'. (2018). *Shum bola* (pp. 23, 61, 121). Toshkent: Yoshlar nashriyoti.
3. Ladd, D. R. (2008). *Intonational phonology*. Cambridge University Press.
4. Wikipedia. (2016, June 17). *Shum bola*. O'zbekcha Vikipediya.
[https://uz.wikipedia.org/wiki/Shum bola](https://uz.wikipedia.org/wiki/Shum_bola)